

Agnieszka Pajek, Kielce

Parafia św. Krzyża w Kielcach – powstanie i zarys organizacji do 1939 roku¹

W okresie poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej liczba mieszkańców Kielc stale rosła. Znakomita większość kielczan wyznania katolickiego należała do jedynej istniejącej w owym czasie w mieście parafii katedralnej. Oczywiście jest, że nie sprzyjało to społecznemu oddziaływaniu Kościoła katolickiego na wiernych. Miasto wciąż się rozbudowywało, powstawały nowe dzielnice, które zasiedlali mieszkańcy okolicznych wsi przybywający do Kielc w poszukiwaniu pracy. Jednak podstawowym bodźcem przyciągającym duże rzesze ludności do Kielc była ich rola jako centrum administracyjnego. W ciągu niemal pięćdziesięciu lat, między rokiem 1865 a 1914 liczba kielczan wzrosła ponad pięciokrotnie². Obok Rosjan i Żydów znaczący odsetek ludności napływowej stanowili również Polacy katolicy. Spowodowało to nadmierny rozrost parafii katedralnej. Problem ten częściowo poprawiło utworzenie w 1889 r. parafii przy kościele św. Wojciecha. Docelowym rozwiązaniem miało być tworzenie nowych parafii, zwłaszcza na obszarach zamieszkałych w większości przez rodziny robotnicze, gdzie problemy społeczne i potrzeba katechizacji były dostrzegalne najłatwiej³.

Wydarzeniem niejako inicjującym późniejsze powstanie parafii św. Krzyża była budowa kolei żelaznej Iwanogrodzko–Dąbrowskiej, której jeden z odcinków przebiegał przez Kielce. W dniu 18 sierpnia 1881 r. powołano Komitet Kolejowy, którego zadaniem miało być takie rozplanowanie budowy, aby „dworzec przy mającej się budować kolei żelaznej oddzielony był od miasta najdalej na odległość jednej wiorsty i stanąć mógł w prostym przedłużeniu ulicy Konstantego”⁴, czyli na terenie wsi Czarnów i Herby. Powstanie kolei i budowa dworca przyczyniły się do wzrostu zainteresowania kupnem działek położonych w rejonie północno-zachodnim miasta, co skutkowało wytyczeniem ulic Żelaznej i Młynarskiej (ob. Mielczarskiego), biegnących równolegle do linii torów. Nowo powstałe dzielnice były systematycznie zasiedlane przez osoby pracujące lub starające się o pracę na kolei, przybywające z okolicznych wsi i przeludnionych rejonów

1 Artykuł jest oparty na pracy magisterskiej „Życie religijne parafii Św. Krzyża w międzywojennych Kielcach”, przygotowanej pod kierunkiem prof. zw. dr hab. Reginy Renz w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

2 L. Dziedzic, *Ludność Kielc 1864–1914. Przemiany demograficzne*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2009, t. 1, s. 79; Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945*, Kielce 2000, s. 218–219.

3 D. Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 285; tenże, *Życie religijne w diecezji kieleckiej w XIX wieku*, „Nasza Przyszłość” 1982, t. 57, s. 144; tenże, *Diecezja kielecka. Zarys dziejów 1805–1987*, Kielce 1988, s. 16–17.

4 Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 223–224.

Kielc. Powstawały tu również przedsiębiorstwa związane z działaniem kolei, które przekształciły ten teren w niezwykle dynamicznie rozwijającą się dzielnicę.

Inicjatorem budowy kościoła w pobliżu dzielnicy kolejowej był biskup Tomasz Kuliński, a ideę tą z radością przejęli okoliczni mieszkańcy. Wiadomo, że już w 1893 r. trwały pertraktacje o kupno placu pod budowę nowego kościoła, o czym pisał Henryk Nowak w swym liście do biskupa z dnia 24 marca⁵. W owym czasie ten przedsiębiorca pochodzenia żydowskiego, przybyły do Kielc w roku 1868, był już jednym z najbogatszych kielczan. Prowadził dwa tartaki i skup drewna, które w 1895 r. przekształcił w Przedsiębiorstwo Przemysłowo-Leśne Tartaki Parowe oraz Zakłady Materiałów Drzewnych. Podczas I wojny światowej Nowak został aresztowany i zesłany w głąb Rosji, gdzie wkrótce zmarł na tyfus. Pozostawione przez niego przedsiębiorstwo przekształcono w fabrykę, nazwaną „Henryków”⁶. Dzięki listowi Nowaka do biskupa Kulińskiego wiemy, że pierwszy projekt nowego kościoła zakładał jego budowę przy ulicy Ruskiej (ob. Sienkiewicza), nieopodal nowo powstałego dworca⁷. Głównym fundatorem świątyni został sam biskup Kuliński, który na budowę przeznaczył z własnych środków siedem tysięcy rubli⁸.

Tempo przygoowań skutecznie hamowały przepisy państwowe, regulujące organizację sieci parafialnej w zaborze rosyjskim. Tworzenie nowych parafii połączone było z dużym wysiłkiem organizacyjnym. Głównym w tej kwestii aktem prawnym był dekret o dozorze nad duchowieństwem rzymskokatolickim z 6/18 marca 1817 r., który głosił, że parafie katolickie nie mogą być „nowo erygowane ani w dawnych zmiana granic czyniona, ani dawne razem połączone”⁹ bez zgody władz centralnych. Ukaz z 8 stycznia 1863 r. podawał sumę 300 rubli jako granicę kosztów budowy obiektów sakralnych, od której rozpoczynał się obowiązek posiadania zgody władzy państwowej. Ukaz ten ponawiano kilkakrotnie i obowiązywał aż do wybuchu pierwszej wojny światowej¹⁰. Ogólne ożywienie życia kościelnego przyniósł dopiero ukaz tolerancyjny z kwietnia 1905 r. zapewniający poddanym rosyjskim wolność religijną oraz ukaz o stowarzyszeniach z 1906 r.¹¹

W dniu 22 kwietnia 1901 r. w Rogienicach w powiecie włoszczowskim spisał swój testament Karol Malski. Zapisał w nim połowę swego majątku, w kwocie czterech tysięcy rubli, na budowę nowego kościoła, życząc sobie jedynie, aby kościół ten był w założeniu architektonicznym podobny do warszawskiego kościoła pod wezwaniem św. Floriana Męczennika i Michała Archaniola, a więc miał reprezentować styl gotyku nadwiślańskiego. Legat testamentowy przyśpieszył starania o utworzenie w Kielcach nowej parafii. Pewien procent od przekazanej sumy spadkodawca zapisał na dożywocie Annie Masło. Po jej śmierci

5 Archiwum Diecezjalne w Kielcach (dalej: ADK), PK-7/1, k. 36.

6 K. Urbański, *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc 1789–1999*, Kraków 2000, s. 145–146; J. Jerzmanowski, *W starych Kielcach*, Kraków 1975, s. 37–38; E. Kosińska, T. Kosiński, *Kielce w pierwszym roku Wielkiej Wojny*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1990, t. 15, s. 239.

7 ADK, PK-7/1, k. 36.

8 C. Kieszkowski, *Parafia Świętego Krzyża w Kielcach. Zarys historii*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 1993, R. 69, nr 4, s. 367.

9 D. Olszewski, *Polska kultura religijna...*, s. 41.

10 Tamże, s. 41–42.

11 D. Olszewski, *Przemiany religijności w diecezji kieleckiej na początku XX wieku*, „Przegląd Tomistyczny” 1987, t. 3, s. 281.

miał on być przeznaczony na wystawienie figury Pana Jezusa¹². Już 28 lutego 1902 r. utworzono Komitet Budowy Nowego Kościoła w Kielcach z księdzem prałatem Edmundem Taylorem na czele. Siedemnastoosobowy komitet miał zająć się zbieraniem datków od wiernych, przygotowaniem projektu świątyni i prowadzeniem budowy¹³. Z 18 października 1902 r. pochodzi list Kazimierza Grochowalskiego, który jako pierwszy ofiarował swój plac pod budowę kościoła. Równocześnie prosi on biskupa Kulińskiego, aby upoważnił go do nabycia sąsiadujących z jego placem terenów dla rozszerzenia powierzchni pod budowę oraz zgodę na zbieranie datków na ten cel. Informował również, iż rozmawiał z przedsiębiorcą Ludwikiem Klimą, który zgodził się rozpocząć budowę własnym kosztem na wiosnę 1903 r.. To właśnie Ludwik Klima został głównym wykonawcą świątyni. Projekt kościoła przedstawił w dniu 19 listopada 1902 r. inż. Stanisław Szpakowski, pomocnik architekta guberni kieleckiej¹⁴. Trzeba wspomnieć, że w tym samym czasie architekt ten pracował nad budową synagogi przy ulicy Nowowarszawskiej, którą ukończono we wrześniu 1903 r. oraz cerkwi pułkowej pw. św. Mikołaja przy ul. Checińskiej, którą oddano do użytku w następnym roku.¹⁵

Na początku 1903 r. Komitet Budowy Nowego Kościoła wybrał lokalizację świątyni, która zgodnie z wolą bpa Kulińskiego miała stanąć w przemysłowej dzielnicy miasta oraz rozpoczął wykup placów pod jej budowę. 20 marca tegoż roku wykupiono plac od Adama i Zofii Redziów za kwotę 2500 rubli, a tydzień później od Bolesława Łęskiego, który swój plac wycenił na 4000 rubli¹⁶.

W jednym z listów do biskupa Kulińskiego z początku 1903 r. czytamy, że „poprowadziwszy na mapie linię od ulicy Nowo-Warszawskiej do Szydłówka i zwróciwszy się przez Piaski do ulicy Młynarskiej, dworca kolei, do cmentarza, Bazaru, ulicy Tadeusza i ulicy Dużej przekonamy się, że cała dzielnica zakreślona tą linią pozbawiona jest świątyni, a to tak dalece, że każdy mieszkaniec tej dzielnicy liczącej $\frac{3}{4}$ części miasta jest pozbawionym duszpasterstwa”¹⁷. Wielu mieszkańców tej dzielnicy podczas złej pogody opuszczało nabożeństwa w katedrze. Biorąc pod uwagę fakt, że była to dzielnica fabryczno-kolejowa, potrzeby duszpasterskie były ogromne. Mieszkańcy zabiegali o wybudowanie kościoła w jej centrum, na należącym do Krzyżkiewicza placu o powierzchni 5 mórg (ok. 2,8 ha), położonym pomiędzy ulicami Starozagańska (ob. Zagańska) i Nowozagańska (ob. Okrzei) lub na placu Kazimierza Grochowalskiego na rogu Starowarszawskiej (ob. 1 Maja) i Starozagańskiej¹⁸. Pierwszą umowę dotyczącą budowy fundamentów podpisano 26 września, drugą 10 grudnia 1904 roku, a trzecią, konieczną do spisania z powodu żądania przez robotników skrócenia godzin pracy i podwyższenia płac, 9 czerwca 1906 r.¹⁹

12 ADK, PK-7/1, k. 3; *25-lecie działalności salezjańskiej w Polsce 1898–1923*, Mikołów 1923, s. 52.

13 Tamże.

14 ADK, PK-7/1, k. 78; ADK, PK-7/2, k. 1; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 239.

15 A. Adamczyk, *Ulica Starowarszawskie Przedmieście i jej sąsiedztwo*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2009, t. 1, s. 39; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 239; K. Urbański, *Spółeczeństwo żydowskie w Kielcach w latach 1862–1939*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 1990, t. 15, s. 154.

16 ADK, PK-7/1, k. 10–11, 97; ADK, PK-7/2, k. 1.

17 ADK, PK-7/1, k. 33.

18 ADK, PK-7/1, k. 33–34.

19 ADK, PK-7/1, k. 78–80, 103.

Do śmierci bpa Kulińskiego prace budowlane szły dość szybko, co spowodowane było przede wszystkim przychylnością Ludwika Klimy, który pracował przez pewien czas bez zapłaty. Od stycznia 1907 r. rozpoczęła się jednak trzyletnia przerwa w budowie. Komitet miał dług w wysokości 10 000 rubli, który zamierzał uregulować poprzez zapomogę z Towarzystwa Wzajemnego Kredytu²⁰. W owym czasie rozpatrywano również propozycję przedsiębiorcy Henryka Czaplickiego, który zaoferował wzięcie kredytu w wysokości 20–30 000 rubli, jeśli komitet powierzyłby mu dalszą budowę świątyni²¹. Dług udało się zniwelować dzięki testamentowi biskupa Kulińskiego, który na ten cel przeznaczył aż 40 tysięcy rubli²².

Do komitetu wciąż nadsyłano oferty sprzedaży materiałów budowlanych, artykułów kościelnych oraz wyrobów żelaznych m.in. z kopalni piaskowca w okolicach Chęcín, Zakładów Białogońskich, firm produkujących dachówki i dewocjonała z Warszawy czy z firmy R. Frąckiewicza z Kielc²³. Prace budowlane wznowiono ostatecznie w 1910 r. po objęciu diecezji przez bpa Augustyna Łosińskiego. Funkcję przewodniczącego komitetu budowy powierzył on księdzu prałatowi Bronisławowi Obuchowiczowi, a następnie księdzu Rafałowi Raczo. Po ukończeniu budowy jednej nawy świątyni i ufundowaniu ołtarza Matki Bożej Niepokalanej, kościół mogli już odwiedzać pierwsi wierni²⁴.

Pod wpływem licznych prośb ze strony Kielczan i mieszkańców okolicznych wsi biskup Łosiński 13 czerwca 1913 r. erygował nową parafię, pomimo że prace budowlane były jeszcze dalekie od zakończenia²⁵. Pierwszą prośbę taką wystosowali 16 sierpnia 1912 r. mieszkańcy Przedmieścia Starowarszawskiego, a zaraz po nich mieszkańcy wsi Niewachłów, Kostomłoty i Miedziana Góra²⁶. Pierwszym proboszczem nowej parafii został ks. Stanisław Zapalowski. Jego następcą ksiądz Antoni Bożek sprowadził w 1917 r. na teren parafii ochronkę p.w. św. Antoniego, należącą do Kieleckiego Towarzystwa Dobroczynności. Ochronkę ulokowano w domu przy ul. Składowej 11, ofiarowanym przez Helenę i Karola Rzeczkwoskich²⁷. Następnie ks. Bożek nawiązał, za zgodą biskupa Łosińskiego, kontakty ze Zgromadzeniem Salezjańskim w celu sprowadzenia tego zakonu do Kielc.

Kolejny okres w historii parafii św. Krzyża w Kielcach przypadł już na lata II Rzeczypospolitej. Od roku 1918 aż po dzień dzisiejszy parafia prowadzona jest przez Zgromadzenie Salezjańskie. Początkowo salezjanie byli dość niechętnie nastawieni do duszpasterstwa parafialnego, co wynikało z treści artykułu 10 ich Konstytucji, który brzmiał: „Parafii z zasady nie przyjmować. W razie jednak,

20 ADK, PK-7/1, k. 113.

21 ADK, PK-7/1, k. 114–115.

22 25-lecie..., s. 52.

23 ADK, PK-7/1, k. 88–90, 93, 116, 124, 172, 208–209.

24 C. Kieszkowski, *Parafia...*, s. 366–375; 25-lecie..., s. 52.

25 Tamże.

26 ADK, PK-7/1, k. 235–236.

27 ADK, PK-7/2, k. 2; A. Postawa, *Powołania kapłańskie w Towarzystwie Salezjańskim w Polsce. Studium socjologiczno-pastoralne*, Kraków 2005, s. 65; W. Zurek, *Salezjańskie szkolnictwo ponadpodstawowe w Polsce 1900–1963. Rozwój i organizacja*, Lublin 1996, s. 164–165; tenże, *Szkoły salezjańskie w Oświęcimiu na tle salezjańskiego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i zawodowego na ziemiach polskich 1900–1939*, Lublin 2010, s. 97; 25-lecie..., s. 53.

gdyby jakąś dla słusznych przyczyn wypadało przyjąć, należy wymagać, by jej nie powierzano poszczególnym członkom, lecz Towarzystwu, i to za zezwoleniem Stolicy Apostolskiej²⁸. Biskupi polscy, wyrażając zgodę na otwarcie placówki dla ubogiej młodzieży, wymagali jednoczesnego przejęcia przez zakon istniejącej na danym terenie parafii. Salezjanie musieli więc przystosować swój regulamin do warunków panujących w Polsce, co usankcjonowano w 1922 r. Nowy zapis mówił, że należy „przyjmować parafie tylko pod warunkiem, że współbracia będą mogli prowadzić życie wspólne” oraz na terenie parafii znajdzie się miejsce na zakład dla chłopców²⁹.

Aktem z dnia 5 lutego 1918 r. biskup Augustyn Łosiński przekazał salezjanom parafię św. Krzyża wraz z ochronką św. Antoniego. Zanim jednak doszło do formalnego przejęcia parafii trwały negocjacje biskupa i proboszcza Antoniego Bożka z prowincjałem Piotrem Tirone, dotyczące unormowania spraw własnościowych parafii. Tirone zaproponował dwa rozwiązania. Pierwsze polegało na oddaniu kościoła i gruntu do niego należącego na pełną własność zgromadzenia, z zastrzeżeniem, że w razie gdyby salezjanie musieli opuścić Kielce, kościół i zabudowania proboszcza przekazane zostaną do dyspozycji parafii. Natomiast drugie rozwiązanie mówiło, iż teren leżący po lewej stronie kościoła zostanie sprzedany Zgromadzeniu, a jeśli opuści ono Kielce, teren zostanie odsprzedany parafii lub biskupowi kieleckiemu. Biskup zaakceptował drugie rozwiązanie i uzyskał zgodę Stolicy Apostolskiej. 10 sierpnia 1918 r. Salezjanie zostali administratorami parafii najpierw na trzy lata, a potem *in perpetuum pleno iure* (pełnoprawnie na wieczność), co zostało potwierdzone przez Nuncjusza Apostolskiego w Polsce, arcybiskupa Achillea Ratti 9 grudnia 1919 r.³⁰

Parafia św. Krzyża objęła wsie: Niewachłów, Kostomłoty, Piaski, Laskową, Miedzianą Górę, Gruchawkę i część miasta Kielce, a mianowicie ulice: Starowarszawską (ob. Piotrkowska, do mostu na Silnicy), Nowozagnańską i Starozagnańską, Niewachlowską, Czarnowską (prawa strona), Młynarską (od drogi na Czarnów) oraz tereny leżące na prawym brzegu Silnicy od mostu na ulicy Starowarszawskiej w kierunku jej źródeł.³¹

Dokładniejszy opis granic parafii św. Krzyża oraz wykaz ulic wchodzących w jej skład został sporządzony w maju 1940 r. przez proboszcza Wojciecha Michałowicza i przesłany do kurii biskupiej. Granica parafii rozpoczynała się od „ulicy Czarnowskiej (od ul. Piotrkowskiej przy moście nad Silnicą) i ciągnie się prawą stroną do ul. Żelaznej, od nr 2 do 16, przecina kolej do ul. Piekoszowskiej (dawniej droga do Czarnowa) i ciągnie się prawą stroną pod Czarnowskie Góry (Kamieniołomy), mija Herby (Kielce II), przecina kolej do Częstochowy i idzie koło niej prawą stroną po lasy Niewachlowskie, dalej na Warszawę, Przystanek Tumlin, Gruchawka, lasy Gruchawki, Przedmieście Piaski do wioski Sieje, które należy do parafii św. Wojciecha, dalej Silnica prawą stroną do ul. Piotrkowskiej”. Ulice wymieniono alfabetycznie: „Czarnowska (prawa strona od nr 2 do 16), Częstochowska, Długa (Kielce-Herby), Głęboczka, Górnica, Graniczna, Grochowa, Herbska, Helenówek, Hoża, Jasna, Koleje Robotnicze [!] Tartaku Państwowego,

28 J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Polsce 1945–1989*, Warszawa 2007, s. 201; *25-lecie...*, s. 53.

29 J. Pietrzykowski, *Salezjanie...*, s. 203.

30 ADK, PK-7/1, k. 260–262; PK-7/2, k. 1.

31 ADK, PK-7/1, k. 274.

Kąpielowa, Kwiatowa, Krzywa, Młynarska (od ul. Piekoszowskiej do ul. Piotrkowskiej wzdłuż kolei), Młoda, Niepodległości (Żelazna), Niewachłowska boczna, Okrzei, Piekoszowska (prawa strona – kilka domów), Piotrkowska (od mostu nad Silnicą), Piramowicza, Podwalna, Przemysłowa, Składowa, Stolarska, Szkolna, Skrzetelska, Strycharska, Tylina, Wąska, Weroniki, Wronia, Wygoda, Żórawia, Zagnańska oraz wioski: Niewachłów I i II, Gruchawka, Przystanek Kolei Tumlin (kilka domów), Przedmieście Piaski³².

Granice parafii uległy zmianie dopiero pod koniec lat trzydziestych XX w. Planowano wówczas utworzenie parafii w Kostomłotach, bowiem parafianie z tych okolic mieli do kościoła św. Krzyża aż 12 km, a jeden duszpasterz celebrujący nabożeństwa w kaplicach w Kostomłotach i Miedzianej Górze nie był w stanie prawidłowo wypełniać swoich obowiązków. 16 grudnia 1939 r. odłączono wieś planowanej parafii od parafii św. Krzyża, a misję tworzenia parafii przekazano księdzu Januszowi Przylęckiemu³³.

Na terenie należącym do parafii św. Krzyża mieszkało w roku jej powstania około 8 000 parafian. W 1914 r. zajmowała ona czwarte miejsce w diecezji pod względem liczebności parafian. Według „Wykazu ludności oraz dopełnionych praktyk religijnych w parafiach Dekanatu Kieleckiego za rok 1914” parafia św. Krzyża liczyła 9612 katolików, natomiast w 1930 r., wypełniając „Ankiety dotyczącą moralności rodzinnej” proboszcz Guzik napisał, że „w roku 1914 parafia posiadała 9200 dusz”³⁴. W 1918 r. parafia liczyła 9828 wiernych, zaś w 1926 r. uplasowała się na drugim miejscu w dekanacie kieleckim, pod względem liczby parafian ustępując tylko parafii katedralnej. W roku 1927 liczba wiernych sięgnęła 12 204. Rekordowa liczba parafian w okresie międzywojennym, oscylująca w granicach 15 000, przypadła na lata 1932–1939. Przed wybuchem II wojny światowej tereny miejskie parafii zamieszkiwało 7970 wiernych, a wiejskie 5120 wiernych (wsie Piaski i Skrzetle – 820 wiernych, Gruchawka – 220, Kostomłoty – 1180, Laskowa – 200, Miedziana Góra – 860, Niewachłów – 1840), co łącznie dawało liczbę 13 090 parafian³⁵.

W latach 1913–1939 parafią Św. Krzyża w Kielcach kierowało kolejno ośmiu proboszczów, w tym do 1918 r. byli to księża diecezjalni. Pierwszym proboszczem parafii św. Krzyża był ks. Stanisław Zapałowski (1913–1916)³⁶, a po nim nastąpił ks. Antoni Bożek (1916–1918)³⁷. Kolejnymi proboszczami byli: ks. Jan Świerc (1918–1922), Antoni Symior (1922–1925), Antoni Guzik (1925–1933), Stanisław Łukaszewski (1933–1937), Wiktor Zdrzałek (trzy miesiące w 1937 r.) oraz Wojciech Michałowicz (1937–1942)³⁸.

Niezwykle ważnym elementem dotyczącym organizacji parafii jest jej uposa-

32 ADK, PK-7/2, k. 20.

33 ADK, PK-7/2, k. 4, 13, 17, 19; G. Bujak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji kieleckiej w latach 1918–1939*, w: *In Vinculo Communionis. Księga jubileuszowa ku czci Biskupa Kieleckiego Kazimierza Ryczana w 60 rocznicę urodzin*, Kielce 1999, s. 225, 231.

34 ADK, OD-9/15a, k. 139; OD-17/4, k. 5.

35 *Elenchus Diecezji Kieleckiej 1927*, s. 28; 1932, s. 301; 1939, s. 32.

36 ADK, PK-7/1, k. 251.

37 J. Pietrzykowski, *Duchowni polscy – dobrodzieje salezjańscy z lat 1898–1938*, „Seminare” 2002, t. 18, s. 609–610; *Wspomnienie pośmiertne ks. Kanonik Antoni Bożek*, „Pokłosie Salezjańskie. Tymczasowy Organ Pomocników Salezjańskich” 1924, R. VIII, nr 1, s. 9–10.

38 ADK, PK-7/2, k. 1.

zenie. Źródłami do poznania jego są inwentarze sporządzane przez ustępującego proboszcza, księgi inwentarzowe, w których proboszczowie zapisywali wszystkie nowe nabytki kościoła oraz jego straty, kwestionariusze o stanie majątkowym parafii, a także protokoły z wizytacji dziekańskich i biskupich. Pierwszy inwentarz parafii św. Krzyża w Kielcach został spisany 15 czerwca 1916 r. podczas przekazania probostwa przez ks. Stanisława Zapałowskiego księdzu Antoniemu Bożkowi. Na uposażenie parafii składały się wówczas: kościół parafialny wraz z okalającym go placem, sprzęty kościelne, dom proboszcza z przyległymi budynkami oraz księgi metrykalne i trzy pieczęcie urzędowe, przekazane nowemu proboszczowi przez dziekana Adama Kulińskiego. Kolejny inwentarz parafii został sporządzony w roku 1922 i przekazany nowemu proboszczowi ks. Antoniemu Symiorowi. Natomiast ostatni w okresie II RP inwentarz spisano w roku 1925 w związku z przejęciem parafii przez księdza Antoniego Guzika, następcę proboszcza Symiora. Z maja 1939 r. pochodzi sprawozdanie z wizytacji biskupa Czesława Kaczmarskiego, które w szczegółowo przedstawia uposażenie oraz stan moralny parafii św. Krzyża³⁹.

W posiadaniu salezjanów znajdowały się początkowo nieruchomości o powierzchni 19 063 m² (w tym własność parafii – 15 938 m² i własność Zgromadzenia Salezjańskiego – 3125 m²)⁴⁰. Na majątek kościelny oprócz kościoła składała się trzecia część głównego gmachu zakładowego, murowana oficyna, gdzie mieściła się sala teatralna, plac między głównym gmachem zakładowym a kościołem i ulicą Piotrkowską oraz plac za kościołem, z boiskiem i budynkiem z dużą salą oratorium. Parafia była również właścicielem połowy majątku Rogienice w powiecie włoszczowskim (druga połowa należała do Kieleckiej Wojewódzkiej Rady Dobroczynności). Rogienice dzierżawiono, z czego parafia minimalny dochód. Sprawę tę od 1922 r. prowadził dr Wincenty Zasucha, kurator Domu Emerytów Fundacji św. Florentyny Malskiej⁴¹. W tym samym roku parafia rozpoczęła starania o przydział gruntu z Nowego Folwarku, jednak okazało się to niemożliwe w wyniku czasowego wstrzymania parcelacji⁴². Odrębnie od majątku parafii dobra ziemskie posiadali również proboszczowie, m. in. proboszcz Antoni Guzik, pełniący swą funkcję w latach 1925–1933, dzierżawił od Skarbu Państwa grunt w Sadybie Stanisławów⁴³. Do salezjanów należał też gmach przy ul. Składowej 11, który w 1920 r. przekształcono z ochronki dla dzieci im. św. Antoniego w Prywatną Szkołę Rzemieślniczo-Przemysłową Towarzystwa Salezjańskiego w Kielcach⁴⁴.

Mieszkaniem duszpasterzy pracujących w parafii św. Krzyża w Kielcach była plebania, na którą składało się siedem izb – dwie przeznaczone na kancelarię parafialną, trzy na pokoje wikariuszy oraz dwie zajmowane przez proboszcza. Plac sąsiadujący z kościołem od wschodu wykupiono od Łęskich już w 1908 r., jednak plebania powstała dopiero po 1916 r.. Przyczyną opóźnienia budowy były spory z magistratem, który kilka lat wcześniej na placu tym wybudował karawa-

39 ADK, PK–7/1, k. 250–252, 285–297, 299–301, 312–316; OD–1/12, k. 14.

40 C. Kieszkowski, *Parafia...*, s. 368.

41 ADK, PK–7/1, k. 287.

42 ADK, PK–7/1, k. 289.

43 ADK, PK–7/1, k. 327–328.

44 ADK, OD–1/12, k. 14; PK–7/2, k. 2.

niarnię. Budowę plebanii rozpoczął w 1916 r. ks. S. Zapałowski, a dokończył ją ks. A. Bożek. Przy parafii salezjańskiej w Kielcach nie było domu parafialnego. Zastępowały go sala teatralna w oficynie, mała sala na zebrania w głównym budynku zakładu oraz duża sala w oratorium za kościołem⁴⁵.

W skład służby kościelnej parafii św. Krzyża wchodził: kościelny, organista, stróż oraz gospodyni proboszcza. Osoby sprawujące te funkcje były ubezpieczone, a składki opłacała z ofiar niedzielnych parafia. Informacje na temat służby kościelnej, niestety skąpe, znajdują się w sprawozdaniach z wizytacji dziekańskich i biskupich. Od 1930 r. plebanie i kuchnię proboszcza prowadziła Stanisława Śledź – podczas wizytacji dziekańskiej w 1941 r. oceniona bardzo pozytywnie. W latach 1897–1933 stróżem był Stanisław Malec. Na początku pilnował placu, na którym miał powstać kościół, a od 1918 r. był zatrudniony przy kościele jako dozorca. Pobierał wynagrodzenie od dozoru kościelnego poprzez kielecki Magistrat. Do jego obowiązków należało czuwanie nad porządkiem na ulicy wzdłuż terenu kościelnego oraz pilnowanie majątku parafii w nocy. Po śmierci żony ponownie się ożenił i zaczął zaniedbywać swoje obowiązki jako dozorca. Dlatego też w 1933 r. został zwolniony⁴⁶. Tuż przed II wojną światową funkcję kościelnego zaczął pełnić Stefan Morawiak – według proboszcza „religijny, ale w pracy nieco opieszły”. Organistą w tym czasie był Józef Kucab, absolwent szkoły organistowskiej salezjanów w Przemyślu, wdowiec z czwórką dzieci mieszkający we własnym domu, w pracy sumienny i spełniający praktyki religijne⁴⁷.

Prawo kanoniczne przewidywało, że każdy kościół parafialny powinien mieć swój cmentarz lub korzystać z cmentarza wspólnego dla kilku parafii. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne parafia św. Krzyża chowała swych zmarłych na cmentarzu wspólnym dla wszystkich kieleckich parafii⁴⁸. 7 listopada 1935 r. Stanisław Styczeń w imieniu Stefana Nowaka sprzedał parafii za 9000 złotych czterohektarowy plac położony na Piaskach przy ul. Zagnańskiej, który zamierzano przeznaczyć na cmentarz grzebalny⁴⁹. Cmentarz otwarto dopiero pod koniec 1940 r., kiedy wobec przepelnienia pozostałych miejsc wiecznego spoczynku Dozór Cmentarzy Kieleckich uznał to za konieczne. Aż do 1939 r. teren ten nie był ogrodzony⁵⁰.

Miejscami kultu były również kaplice istniejące na terenie parafii św. Krzyża jeszcze przed jej powstaniem. W „Aktach Konsystorskich dotyczących Kaplic w Parafiach z lat 1862 – 1883” pod datą 1864 znajduje się informacja o istnieniu kaplicy publicznej pw. św. Izydora w Niewachlowie. Natomiast w wykazie kaplic znajdujących się w parafiach dekanatu kieleckiego z 1884 r. uwzględniono trzy kaplice, które później weszły w skład parafii św. Krzyża: murowaną kaplicę w Miedzianej Górze oraz dwie drewniane w Kostomłotach oraz Niewachlowie. W sprawozdaniu z wizytacji biskupa Czesława Kaczmarka z maja 1939 r. wysoko oceniono działalność duszpasterską salezjanów w czterech kaplicach: dwóch publicznych w Miedzianej Górze i Kostomłotach oraz dwóch kaplicach niewa-

45 ADK, PK-7/2, k. 32; PK-7/1, k. 249, 259; OD-1/12, k. 14; 25-lecie..., s. 52.

46 ADK, PK-7/2, k. 25, 27, 87.

47 ADK, PK-7/2, k. 69.

48 „Przegląd Diecezjalny” 1918, R. V, z. 11, s. 374–375.

49 ADK, PK-7/1, k. 307.

50 ADK, OD-1/12, k. 14; PK-7/2, k. 24.

chlowskich, z których jedną, znajdującą się w schronisku dla starców, prowadziły siostry służebniczki⁵¹.

Najważniejszym miejscem kultu na terenie parafii był oczywiście kościół parafialny. Jego budowa, rozpoczęta na początku XX w., trwała przez cały okres międzywojenny. Podczas pierwszej wojny światowej sprowadzono z Ratyzbony stacje Drogi Krzyżowej, które w dniu 4 kwietnia 1916 r. poświęcił ks. kanonik Jan Białecki⁵². Proboszczowi Bożkowi udało się zakończyć budowę trzech zakrystii oraz ustawić prowizoryczne ołtarze. W ołtarzu głównym umieszczono Kalwarię autorstwa rzeźbiarza Szuwańskiego z Olkusza, a ołtarze boczne udekorowano statunami Serca Pana Jezusa i św. Stanisława Kostki⁵³. W tym czasie powstawała również nawa poprzeczna. Do początku 1925 r. ukończono budowę poprzecznych ramion kościoła z ich szczytami, wykonano także ozdobne gzymsy oraz gotycyzujące dekoracje wokół kościoła⁵⁴.

W czerwcu 1924 r. w „Gazecie Kieleckiej” ukazał się artykuł nawołujący kielczan do składania datków, by przyspieszyć zakończenie budowy kościoła św. Krzyża. W tym czasie kościół, choć nieukończony, już niszczał na skutek opadów atmosferycznych. 15 czerwca odbyło się zebranie parafian, na którym ustalono, iż koszt dalszej budowy wyniesie 56 000 złp. Oczywiście było, że parafia, do której należały przede wszystkim rodziny robotnicze i chłopskie, nie jest w stanie sama pokryć tych kosztów. W tym celu zarząd parafii apelował: „1. Do wszystkich urzędów państwowych, samorządowych, prywatnych fabryk, przedsiębiorstw i firm chrześcijańskich, o łaskawe przyjęcie i polecenie listy składkowej przy wypłatach. 2. Do ogółu obywatelstwa miasta Kielc i okolicy: a) o łaskawe poparcie kwesty publicznej i domowej zaprojektowanej na pierwsze 10 dni lipca, osobom upoważnionym przez zarząd na podstawie uzyskanego zezwolenia ze Starostwa i Województwa Kieleckiego, b) o ofiarowanie wartościowych i przez ogół pożądanых fantów do loterii i masowego udziału w zabawie ludowej w lesie pomiędzy Niewachlowem a Gruchawką planowanej na ten cel na niedzielę dnia 6 lipca br., lub w razie niepogody na następną niedzielę dnia 13 bm.”⁵⁵

W 1925 r. z Mediolanu sprowadzono statwę Matki Bożej Wspomożycielki i umieszczono ją w ołtarzu. W 1926 r. zmarł inż. Szpakowski, a prace kontynuował architekt warszawski Stefan Szyller⁵⁶, który zaprojektował nową fasadę⁵⁷. W maju 1927 r. proboszcz ks. Antoni Guzik zwrócił się do kurii biskupiej z prośbą o zgodę na rozpoczęcie budowy wieży kościoła. Po zatwierdzeniu projektu przez Okręgową Dyрекcję Robót Publicznych w Kielcach i Ministerstwo Robót Publicznych rozpoczęto budowę, a w pół roku później wieże stały już do wysokości chóru.

Równoległe z budową wieży podjęto starania związane z zakupem dzwonów. Zamówiono je w firmie Karola Szwabe z Białej koło Bielska. Cztery dzwony *Salve Regina* o tonacji f-a-c-d poświęcił 10 czerwca 1928 r. biskup A. Łosiń-

51 *O kaplicach*, „Przegląd Diecezjalny” 1922, R. IX, z. 7, s. 121–124; ADK, OD–1/12, k. 14; OL–1/2a, k. 108; OL–1/2b, k. 426; *Elenchus* 1937, s. 34.

52 ADK, PK–7/1, k. 246–247; 25-*lecie*..., s. 52.

53 25-*lecie*, s. 52.

54 S. Zasada, *Jak budowano kościół św. Krzyża w Kielcach (część 4)*, „Orator Świętokrzyski” 2002, nr 73, s. 8.

55 „Gazeta Kielecka” 1924, R. LIII, nr 26, s. 1–2.

56 A. Adamczyk, *Ulica*..., s. 47.

57 M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller 1857–1933*, Warszawa 2008, s. 492–494.

ski. Dzwony ufundowali pracownicy Kolei Węzła Kieleckiego oraz parafianie z wiosek Miedziana Góra, Kostomłoty, Niewachlów, Gruchawka i Piaski⁵⁸. Przed ołtarzem głównym zawieszono żyrandol ufundowany przez firmę Władysława Stupnickiego z Przemyśla, który uroczyscie poświęcono 25 grudnia 1928 r. Kościół był oświetlony energią elektryczną, dzięki 50% upustowi ofiarowanemu parafii przez Elektrownię Miejską. Na wieżach zainstalowano helmy, a między wieżami umieszczono miedzianą kopię ołtarza głównego – Golgotę. W uroczystość odpustową Podwyższenia Krzyża Świętego 15 września 1929 r. biskup A. Łosiński poświęcił dwa krzyże, które miały być umieszczone na helmach wież kościelnych. W 1931 r. wieże ozdobiono kamiennymi statuami dwunastu apostołów wykonanymi z piaskowca szydlowieckiego⁵⁹.

Lata 1931–1933 to kolejna, trzecia już, przerwa w budowie kościoła. Jej przyczyną był wielki kryzys gospodarczy w Polsce. Pomimo ciężkiej sytuacji finansowej parafii w pracowni stolarskiej księży salezjanów wykonano dwa konfesjonały i ławki. Udało się również wybudować schody prowadzące do kościoła. W grudniu 1934 r. nastąpiło uroczyste zakończenie prac przy portal zaprojektowanym przez arch. Wacława Borowieckiego. W czerwcu 1935 r. rozpoczęto malowanie świątyni pod kierunkiem malarza Karola Malczyka, które zostało przerwane wybuchem wojny. W prezbiterium powstały polichromie Znalezienie Krzyża Świętego i Podwyższenie Krzyża Świętego. Parafianie ufundowali trzy witraże nad ołtarzem głównym wykonane przez firmę Żeleńskich z Krakowa, a tuż przed wybuchem wojny, 30 lipca 1939 r., poświęcono neogotycki ołtarz Serca Pana Jezusa, wykonany przez braci Szczepkowskich, we współpracy z Karolem Malczykiem, który umieszczono w nawie bocznej kościoła. Wybuch II wojny światowej wstrzymał dalsze prace budowlane⁶⁰.

W 1939 r., a więc w roku wizyty pasterskiej biskupa Czesława Kaczmaraka, kościół św. Krzyża wciąż nie był konsekrowany. Wyposażony był wówczas w sześć ołtarzy, z czego dwa wykonane z drewna dębowego były stałe, a pozostałe z drewna sosnowego – prowizoryczne, 10 konfesjonałów, 40 czteroosobowych ławek. Organy kościelne były za małe i za słabe, dlatego planowano ich niezwłoczną wymianę. Kościół ubezpieczono od ognia na sumę 687 330 zł. Jego powierzchnia wynosiła 800 m², a mógł pomieścić od 4000 do 5000 wiernych⁶¹. Już we wrześniu 1939 r. większość salezjanów opuściła Kielce, a ci którym się to nie udało zostali wysłani do obozów koncentracyjnych – taki los spotkał m. in. proboszcza Wojciecha Michałowicza, który zginął w Dachau. Kościół, choć wciąż nie wykończony, ponownie wymagał remontu. Tuż po wyzwoleniu Kielc w styczniu 1945 r., dzięki pomocy materialnej kielczan, rozpoczęto renowację kościoła, jednak jego uroczysta konsekracja miała miejsce dopiero 15 września 1963 r.⁶²

58 ADK, PK-7/2, k. 32; S. Zasada, *Jak budowano...*, s. 9.

59 Tamże, s. 9; „Wiadomości Parafji Katedralnej” 1929, R. II, nr 10, s. 8.

60 Tamże; C. Kieszkowski, *Parafia...*, s. 368–369.

61 ADK, PK-7/2, k. 5, 9, 32, 68.

62 J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Polsce...*, s. 33; S. Zasada, *Jak budowano...*, s. 9.

Agnieszka Pajek (Kielce)
**Holy Cross Parish in Kielce – its establishment and
organization up to 1939**

The article presents the history of Holy Cross church in Kielce, starting from its construction until the outbreak of World War II. The author attempts at presenting the establishment of the church in the history of Kielce at the turn of the 19th and 20th centuries. Bishop Tomasz Kuliński was the initiator of the establishment of the parish. The architectural project of the church was made by Stanisław Szpakowski whereas the church itself was constructed by Ludwik Klima. The new parish, which comprised a part of Kielce and some neighbouring villages, was founded on June 13, 1913 but the construction works were not completed until the outbreak of WWII. In 1918, the administration of the parish was taken over by Salesian Fathers. In the years 1913 – 1939, there were eight rectors leading the parish. The main sources referred to in the article include consistorial documents and parish inventories, protocols from bishops inspections as well as regional, interwar press.